Τσέκερης, Χαράλαμπος (2009) «Η Κοινωνιολογία του Κυβερνοχώρου», στο Κ. Κοσκινάς & Σ. Αρσένης (επιμ.) Δυνητικές Κοινότητες και Διαδίκτυο: Κοινωνιο-Ψυχολογικές Προσεγγίσεις και Τεχνικές Εφαρμογές. Αθήνα: Εκδόσεις Κλειδάριθμος (ISBN: 978-960-461-210-9).

Η Κοινωνιολογία του Κυβερνοχώρου

Χαράλαμπος Τσέκερης

Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Στο προφητικό βιβλίο του "Νευρομάντης" (Neuromancer), ο William Gibson περιγράφει ευφάνταστα τον κυβερνοχώρο ως μια «συναινετική παραίσθηση (consensual hallucination) την οποία ζουν καθημερινά εκατομμύρια νόμιμοι χρήστες σε κάθε χώρα και παιδιά που μαθαίνουν τις μαθηματικές έννοιες … Μια γραφική αναπαράσταση των δεδομένων που πηγάζουν από το σύνολο όλων των υπολογιστών του κόσμου. Αδιανόητη πολυπλοκότητα. Γραμμές φωτός που διασχίζουν το μη-χώρο του νου, συμπλέγματα και αστερισμοί δεδομένων. Σαν τα φώτα της πόλης που τρεμοσβήνουν» (Gibson 1984)[1].

Ο «κυβερνοχώρος» (cyberspace) έχει ήδη ανατείλει ως ένα από τα δημοφιλέστερα και ισχυρότερα σύμβολα του 21ου αιώνα, του αιώνα της «υπερσφαίρας» (R. Debray). Πρόκειται για τη «νέα γη πέρα από τον ορίζοντα» (W. Mitchell), τον ψηφιακό τόπο της γνώσης και της τεχνοεπιστήμης, έναν αναδυόμενο χαοτικό χώρο δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ υποκειμένων, πρακτικών και (συγκλινουσών) τεχνολογιών, ο οποίος δεν επιδέχεται πλέον ούτε εδαφικούς διαχωρισμούς ούτε κεντρικούς ελέγχους (Loader 1997: 4).

Σ' αυτή τη ριζικά καινούργια μορφή κοινωνικής (ατομικής *και* συλλογικής, ιδιωτικής *και* δημόσιας) ζωής, ο Manuel Castells ανακαλύπτει την παγκόσμια κουλτούρα της «πραγματικής δυνητικότητας» (real virtuality), ή «ιστο-κουλτούρα», ένα μη γραμμικό «σύστημα εντός του οποίου η ίδια η πραγματικότητα (δηλαδή, η υλική/συμβολική ύπαρξη των ανθρώπων) είναι πλήρως εμβυθισμένη σε ένα δυνητικό τοπίο … όπου τα σύμβολα δεν είναι απλώς μεταφορές, αλλά εσωκλείουν την εν ενεργεία πραγματική (actual) εμπειρία» (Castells 1998: 381)[2].

[1] Ήδη το 1960, ωστόσο, υπήρχαν οι περίφημοι cybermen, οι μισητοί εχθροί του Doctor Who, στην ομώνυμη τηλεοπτική παραγωγή του BBC.

[2] Η «ιστο-κουλτούρα» του M. Castells ανα-συγκροτείται διαμέσου της ενεργητικής αλληλεπίδρασης τεσσάρων συνισταμένων: της κουλτούρας των ακαδημαϊκών και των επιστημονικών κόμβων του

Η κουλτούρα αυτή είναι *ταυτόχρονα* πραγματική και δυνητική, με την έννοια ότι κατασκευάζεται κυρίως μέσα από την (ηλεκτρονικά θεμελιωμένη) διαδικτυακή επικοινωνία, ή την «μέσω-υπολογιστή-επικοινωνία» (computer-mediated communication). Εδώ, η δυνητικότητα αποτελεί μια *θεμελιώδη πραγματικότητα*, χωρίς «ουσίες» (essences) και «υποστάσεις» (substances), εντός της οποίας κρίσιμα κοινωνιολογικά ερωτήματα (περί ταυτότητας, υποκειμενικότητας, δράσης, αναπαράστασης, γνώσης, κ.ο.κ.) αποκτούν νόημα.

Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τη ρηξικέλευθη οπτική του Castells, η δυνητικότητα είναι η πολύπλοκη και αυτο-οργανούμενη «υλική βάση πάνω στην οποία βιώνουμε την ύπαρξή μας, κατασκευάζουμε το σύστημα των αναπαραστάσεών μας, διεκπεραιώνουμε τις εργασίες μας, συνδεόμαστε με άλλους ανθρώπους, ανασύρουμε πληροφορίες, διαμορφώνουμε τις απόψεις μας, εμπλεκόμαστε στην πολιτική και τρέφουμε τα όνειρά μας (Castells 2001: 203).

Η κουλτούρα της «πραγματικής δυνητικότητας» και του κυβερνοχώρου, ο οποίος ισοδυναμεί με μια μη-αντιστρέψιμη, μη-κατευθυνόμενη και μη-προβλέψιμη *διαδικασία παγκοσμιοποίησης*, αναδύεται αυθόρμητα από τους καθημερινούς υβριδικούς βιόκοσμους των online/offline κοινωνικών σχέσεων, δικτυώσεων και κοινοτήτων, διαμέσου ρευστών μηχανισμών χωροχρονικής συμπίεσης/αποστασιοποίησης (που ουσιαστικά καταργούν τη συμβατική ενότητα μεταξύ τόπου και φυσικού χώρου, όπως ακριβώς το θέτει και η νομαδική φιλοσοφία των Jilles Deleuze και Felix Guattari)[3].

Στο πλαίσιο του ριζικού κατακερματισμού (fragmentation) του χρόνου και της πλήρους απόσπασής του από τον χώρο (το φαινόμενο του «απο-τοπισμού»), *όλοι μπορούν να συνδεθούν με όλους*. Ο καθένας λίγο-πολύ μπορεί να βρει το χώρο του και τους ιδιοσυγκρασιακούς τρόπους διαλογικής αυτο-έκφρασής του. Η απάντηση λοιπόν στη νεωτεριστική φετιχιστική εμμονή για έλεγχο, ομοιογένεια, καθαρότητα και τάξη δίνεται ηχηρά από την αυθόρμητη «συλλογικότητα που αναδύεται όταν πολλαπλοί

διαδικτύου, της κουλτούρας των Hackers, της κουλτούρας των «δυνητικών κοινοτήτων» (virtual communities) και της κουλτούρας της οικονομικής εκμετάλλευσης του διαδικτύου, η οποία αφορά στη ραγδαία μεγέθυνση της συσσώρευσης.

[3] Οι μηχανισμοί αυτοί εκτείνονται σε όλα τα πεδία της σύγχρονης κοινωνικής ζωής και καθιστούν τη λογική των «δικτύων» ως κυρίαρχη οργανωτική λογική. Για τον Castells, η «κοινωνία των δικτύων» (network society) χαρακτηρίζεται από δύο αναδυόμενες μορφές χρόνου και χώρου: τον «ά-χρονο χρόνο» (timeless time) και τον «χώρο των ροών» (the space of flows). Ο «χώρος των ροών» μαζί με τον «φυσικό χώρο» των επιτελεστικών επικοινωνιακών αλληλεπιδράσεων και τον «δικτυακό χώρο» των αυτοποιητικών συστημάτων συγκροτεί τον κυβερνοχώρο.

μέτοχοι της δυνητικής πραγματικότητας συνεργάζονται για να κτίσουν τον κόσμο τους» (Hayles 1993).

Ως εκ τούτου, δεν υπάρχει τίποτα πιο κοινωνικό από τον ίδιο τον κυβερνοχώρο! (Tsekeris 2008). Ο καθένας μπορεί, είτε ελεύθερα είτε υπό προϋποθέσεις, να έχει την ηλεκτρονική (μη φυσική) παρουσία του σε ένα τόπο που υπάρχει πλέον ως ανοιχτή, διαδραστική και αμφίδρομη σχέση, χωρίς ουσιοκρατικούς εδαφικούς περιορισμούς.

Η «μέσω-υπολογιστή-επικοινωνία», ως δεσπόζουσα μορφή του σύγχρονου κοινωνικού δεσμού, μας οδηγεί αναπόφευκτα σε μια ποιοτικά νέα ιστορική φάση: «Ο κυβερνοχώρος κατασκευάζει την κοινωνική πραγματικότητα, όντας ταυτόχρονα ο ίδιος αντικείμενο κατασκευής. Πρόκειται για μια κατασκευάζουσα κατασκευή της κοινωνίας και του εαυτού» (Δεμερτζής 2000: 199)[4].

Τούτο εν τέλει συνεπάγεται την ολική μετάβαση από τον στατικό και ομοιόμορφο κόσμο του «είναι» σε έναν δυναμικό, ετερογενή και πολύπλοκο κόσμο του «γίγνεσθαι», από τα ψυχρά και απρόσωπα «κοινωνικά γεγονότα» (social facts) του Emile Durkheim στην *αίσθηση* της κοινωνικής γεγονότητας, τον *βιωμένο* πολιτισμό και τη «δυνητικοποίηση» (Levy 1999) της ανθρώπινης κατάστασης εν γένει[5].

Κατά συνέπεια, οι φορμαλιστικοί Καρτεσιανοί δυισμοί, όπως λ.χ. σώμα – πνεύμα, θεωρία – πράξη, συλλογικό – ατομικό, αντικειμενικό – υποκειμενικό, πραγματικό – εικονικό κοκ, δεν μας βοηθάνε πια να συλλάβουμε την πολύπλοκη «φύση» της σύγχρονης δυνητικότητας. Πιο συγκεκριμένα, ο κυβερνοχώρος έχει *ταυτόχρονα* και υλική και συμβολική υπόσταση.

Ούτε αποτελεί έναν απλό καθρέφτη της κοινωνικής μας πραγματικότητας (*ρεαλιστικός ντετερμινισμός*), ούτε μας επιτρέπει να μεταμορφωνόμαστε κατά βούληση (*κυβερνο-ουτοπικός βολονταρισμός*), ούτε ξεπερνά, απορροφά ή εξαφανίζει,

[4] Παραφράζοντας τον Αριστοτελικό ορισμό της νόησης, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το κοινωνικό προβάλλεται πλέον ως καθαρή δύναμη να είναι, αλλά επίσης και να μην είναι, μια περιέχουσα νόημα δύναμη που εσωκλείει όλους τους ουσιώδεις όρους για την πραγμάτωση και την απο-πραγμάτωσή της (N. Luhmann).

[5] Για τον P. Levy, η ατέρμονη διαδικασία της «δυνητικοποίησης», στην οποία συμπεριλαμβάνεται ο κυβερνοχώρος, βρίσκεται στην καρδιά της φιλοσοφίας του σύγχρονου πολιτισμού και αποτελεί τον πυλώνα μιας «ευρύτερης μεγα-θεωρίας που επιχειρεί να αρθρώσει πριν και πέρα από τη δυνητική πραγματικότητα του κυβερνοχώρου» (Δεμερτζής 2000: 199). Γενικότερα, η λογική γύρω από την «αποφυσικοποίηση» και την «κατασκευασιμότητα» του χώρου ακολουθεί την αντι-ουσιοκρατική σκέψη πολλών μεγάλων φιλοσόφων (π.χ., Nietzsche, Wittgenstein, Heidegger, Adorno), σύμφωνα με την οποία είναι μάταιο να αναζητούμε ένα σταθερό «αρχιμήδειο» σημείο από το οποίο θα μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε και να καταγράψουμε ουδέτερα και αμερόληπτα τα κοινωνικά δρώμενα, ή έναν «Ιδεώδη Παρατηρητή» (P. Bourdieu) (βλ. Τσέκερης 2006).

όπως ακριβώς πράττουν τα «είδωλα» του J. Baudrillard, την υλικότητα του κόσμου (*εικονιστικός ντετερμινισμός*). Ο κυβερνοχώρος παράγει αδιάκοπα πολυπλοκότητα και νέες μορφές υλικότητας (Slater 2002).

Σύμφωνα με την αρχή της «μη αυτονομίας του δυνητικού» (Malpas 2008), ο αχανής και άμορφος κυβερνοχώρος διασυνδέει παραγωγικά τη δυνητικότητα με την (εμπειρικά γνωστή και βιούμενη) καθημερινότητα και προσφέρει γόνιμες επεκτάσεις και δημιουργικές προσθήκες στα όρια της φυσικής μας ύπαρξης. Το δυνητικό και το καθημερινό, επομένως, *ενώνονται σε μια κυκλική-διαλεκτική σχέση αμοιβαίας ανάδυσης, εξέλιξης και προσαρμογής*.[6] Ωστόσο, το βιολογικό σώμα επαν-ορίζεται ριζικά στα πλαίσια της *επιτελεστικής συναρμογής* υποκειμένου και υπερκειμένου, οργανικού και μηχανικού.

Η κοινωνιολογία του κυβερνοχώρου, ως συστηματική μελέτη του *βιόκοσμου των cyborgs* (cybernetic organisms), κατά τη Donna Haraway, οφείλει λοιπόν να αναστοχαστεί εκ βάθρων για το «δυνητικό σώμα», ένα σώμα «χωρίς όργανα», ανοιχτό σε πολυ-αισθητηριακές υβριδικές ετερογενέσεις. Κεντρική επιδίωξη εδώ είναι η «εποικοδομητική θεωρητικοποίηση της μετα-ανθρωπινότητας, αλλά και των πολλαπλών όψεων της εμπειρίας της τεχνο-πολιτισμικής σωματοποίησης … Η χρήση των ψηφιακών μέσων επικοινωνίας ως στρατηγική υπέρβασης ή απεμπλοκής από την οδύνη του σώματος αναπλαισιώνει την τάση απαξίωσης της λεγόμενης "αποξένωσης" από το σώμα» (Αθανασίου 2004: 66-67)[7].

Στο παρόν συγκείμενο, η κοινωνιολογία καλείται να επινοήσει εκ νέου την κανονιστική της διάσταση (A. Sayer), να επιστρατεύσει συλλογικά τις κριτικές αναστοχαστικές της δυνάμεις και να ανανεώσει διαπειθαρχικά το θεωρητικό και μεθοδολογικό οπλοστάσιό της. Ο σύγχρονος κυβερνοχώρος μάς καλεί να επεκτείνουμε ριζικά την κοινωνιολογική μας φαντασία και να τη μεταγράψουμε στους νέους δυνητικούς χώρους της κοινωνικής μας συν-ύπαρξης, ούτως ώστε να δομήσουμε έναν «υπερ-πολιτισμό» που θα είναι «πιο ανθρώπινος και δίκαιος από τον

[6] Με άλλα λόγια, η διαδικτυακή πραγματικότητα, αφενός, και η γήινη κοινωνική πραγματικότητα, αφετέρου, «δεν μπορούν να εξεταστούν ως ξεχωριστές και απομονωμένες αλλά ως απολύτως συμβατές καθώς τα ενεργητικά τους πεδία αλληλοδρούν, συμπορεύονται ή/και συγκρούονται κατά περίπτωση» (Δελμούζου 2004: 44). Παρομοίως, στη «δυνητική κοινωνία» (virtual society) του Steve Woolgar (2002), υπάρχει μια *ευθέως ανάλογη* σχέση τόσο ανάμεσα στο δυνητικό και το πραγματικό, όσο και ανάμεσα στο τοπικό και το παγκόσμιο.

[7] Όπως εξηγεί ο M. Castells, η «αυξανόμενη ολοκλήρωση ανάμεσα στον ανθρώπινο νου και τις μηχανές … αλλάζει εκ θεμελίων τον τρόπο με τον οποίο γεννιόμαστε, ζούμε, μαθαίνουμε, εργαζόμαστε, παράγουμε, καταναλώνουμε, ονειρευόμαστε, παλεύουμε ή πεθαίνουμε» (Castells 2000: 32). Για μια περιεκτική κοινωνιολογική κριτική της σύγχρονης θεωρητικοποίησης της «μετα-ανθρωπινότητας», βλ. Vandenberghe 2002.

κόσμο που έχουν μέχρι τώρα φτιάξει οι κυβερνήσεις» (J. P. Barlow), ενάντια στη «μονόδρομη σκέψη» (A. Touraine) της κλασσικής βιομηχανικής εποχής.

Πρόκειται για ένα είδος *τεχνοπολιτικής*, μια «παγκοσμιοποίηση από τα κάτω» (D. Kellner), η οποία ενδιαφέρεται ουσιαστικά για την κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη, τον εκδημοκρατισμό της γνωστικής παραγωγής και την ελευθερία της πληροφοριακής ροής, όπως επίσης και για την άρση της πραγματικότητας της «ψηφιακής διαίρεσης» του κόσμου ανάμεσα σ' εκείνους που έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο και εκείνους που δεν έχουν, για τις θεατές και αθέατες όψεις του «ψηφιακού χάσματος» (digital divide)[8].

Προκύπτει λοιπόν ότι η χρήση των σύγχρονων ψηφιακών τεχνοεπιστημονικών επιτευγμάτων, των «νέων μέσων» (new media), μοιάζει απόλυτα με το άνοιγμα του κουτιού της Πανδώρας. Τίποτα δεν είναι τέλειο στην πραγματική/δυνητική ζωή. Δεν υπάρχουν τριαντάφυλλα δίχως αγκάθια. Τα ανθρώπινα επιτεύγματα συνοδεύονται πάντοτε από σημαντικές ηθικοπρακτικές και κοινωνιακές διακινδυνεύσεις.

Στις περιπτώσεις αυτές, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Γιάννης Σκαρπέλος, ο κυβερνοχώρος «στήνεται ως αραχνείον … Το δίκτυο, οι Νέες Τεχνολογίες, η εικονική πραγματικότητα, γίνονται αντιληπτά ως απάτη, ως προσωπείο πίσω από το οποίο βρίσκεται κρυμμένη μια αλήθεια ουσιώδης, μια επαγγελία για το μέλλον» (Σκαρπέλος 1999: 13)[9].

Το σχήμα, ο χαρακτήρας και η στρατηγική κατεύθυνση του νέου ψηφιακού μας κόσμου δεν μπορούν παρά να συνδέονται οργανικά με τη συνολικότερη ανθρώπινη προσπάθεια υπέρ της πολιτικής χειραφέτησης (*ελευθερία από την άνιση κατανομή πολιτικής εξουσίας*), της κοινωνικο-οικονομικής χειραφέτησης (*ελευθερία από την εξουθενωτική φτώχεια και την άνιση κατανομή πλούτου*), αλλά και της πολιτιστικής χειραφέτησης (*ελευθερία από τη «χειραγωγούμενη κοινωνικοποίηση» και τη «συμβολική βία»*) – δηλαδή, τους προοδευτικούς φιλελεύθερους αγώνες ενάντια στη συμβολική χειραγώγηση και τον «πολιτιστικό/συμβολικό αποκλεισμό» (Μουζέλης 2001).

---

[8] Η μελέτη του χάσματος αυτού καταδεικνύει ότι η συστηματική κριτική του αναδυόμενου «ψηφιακού λόγου» είναι απαραίτητη όχι μόνον για την υπεράσπιση της ελευθερίας της έκφρασης, αλλά και για την ελευθερία της ίδιας μας της ύπαρξης από τις κρυφές και ύπουλες παγίδες του σύγχρονου «τεχνοκαπιταλισμού» (Luis Suarez-Villa, Dinesh D'Souza, Douglas Kellner).

[9] Αποτελεί πλέον γενική διαπίστωση ότι μεγάλο μέρος του πληροφοριακού υλικού που καθημερινά διακινείται στο διαδίκτυο είναι «πραγματικά "σκουπίδια" που αναπαράγουν στον κυβερνοχώρο σκοτεινές πλευρές μιας κοινωνικής πραγματικότητας την οποία υποτίθεται ότι θα υπερβούμε με τη βοήθεια αυτών των τεχνολογιών» (Λέανδρος 2000: 160).

Η καρδιά λοιπόν της διαδικτυακής (ή μέσω-υπολογιστών) επικοινωνίας, όπως μας υπενθυμίζει ο Γάλλος κοινωνιολόγος Dominique Wolton, δεν βρίσκεται στην πλευρά των μηχανών, αλλά στην πλευρά των ανθρώπων και των κοινωνιών (στο βαθμό βέβαια που οι δύο αυτές «πλευρές» μπορούν να διακριθούν αναλυτικά[10]).

Σύμφωνα με το διαχρονικό πνεύμα της εμπνευσμένης Αριστοτελικής διδασκαλίας, η αστείρευτη ανθρώπινη δημιουργικότητα της σημερινής διαδικτυακής τεχνολογίας θα έπρεπε να είναι η «ενέργεια που θα ταυτιζόταν με την ευτυχία. Μια τέτοια όμως ενέργεια του νου, μας λέει ο αρχαίος σοφός στα Ηθικά Νικομάχεια, φέρνει ευδαιμονία μόνον όταν συνοδεύεται από την αρετή. Ειδάλλως, παραμένει ενέργεια που προκαλεί "αισχρή ηδονή", αφού δεν εξυπηρετεί τη ζωή και την ανθρώπινη τελείωση» (Τσιβάκου 1999)[11].

Στην κατεύθυνση αυτή θα μπορούσε να συμβάλλει καταλυτικά μια ορθολογιστική επικοινωνιακή αγωγή (μια «online παιδαγωγική» κατά τον A. Feenberg, ή μια *ολική επικοινωνιακή παιδαγωγική*, για να παραφράσουμε τον P. Bourdieu), η συστηματική καλλιέργεια της ιδιότητας του «διαδικτυακού πολίτη» (*netizen*), αλλά και η άρθρωση μιας ριζοσπαστικής *Virtualpolitik* – δηλαδή, μιας «*Realpolitik* των δυνητικών θεσμών» (Losh 1995, 2009).

Αναμφίβολα, η μετα-βιομηχανική εποχή των νέων μέσων (*second media age*) μάς επιφυλάσσει πολλές ακόμα δυνατότητες, εκπλήξεις και ανατροπές. Όπως ακριβώς διαπιστώνει ο Τιμ Μπέρνερς Λι, εφευρέτης του World Wide Web, συνεχίζεται η «αίσθηση ότι μόλις έχουμε ξεκινήσει να ανακαλύπτουμε τις δυνατότητες του ιστού. Το μέλλον του βρίσκεται στο παρελθόν του. Σε εκατό χρόνια, 15 χρόνια θα φαίνονται σαν τα πρώτα βήματα του Διαδικτύου, όταν ακόμα δεν υπήρχε η δυνατότητα συγκέντρωσης όλης της πληροφορίας» (2008).

Ως εκ τούτου, ο κυβερνοχώρος μάς επιτρέπει πάντοτε να ελπίζουμε για την ύπαρξή μας μέσα σε έναν κόσμο στον οποίο οι ραγδαίες αλλαγές «στην επικοινωνία και στη δημοσιογραφία δεν είναι παρά η αρχή. Προς όφελος της δημοκρατίας μας

[10] Στη σύγχρονη παγκόσμια κοσμοπολιτική κοινωνία, ή «κοινωνία του ρίσκου» (Beck), που συνοδεύεται από τις ιδιότητες της απροσδιοριστίας, της αβεβαιότητας και της ρευστότητας, η επιστήμη και η τεχνολογία δεν είναι μόνο γνωστικά συστήματα αλλά ουσιώδη «συστατικά των κοινωνικών πρακτικών. Μέσω των πρακτικών προμηθεύουν, αφ' ενός, τα κοινωνικά, λειτουργικά συστήματα με αξιολογικούς άξονες ασταθών και αμφίλογων διακρίσεων και, αφ' ετέρου, επιτρέπουν εντός των οργανωσιακών μορφών τη δραστηριοποίηση ποικίλων συστημάτων αποφάσεων» (Τσιβάκου 2004: 279).

[11] Τούτο μας παρακινεί επίσης στο να μεταβούμε, όπως το θέτει ο Βρετανός φιλόσοφος Nicholas Maxwell, από την «πληροφορία» στη «γνώση» και από εκεί στην *πρακτική σοφία*, στην Αριστοτελική «φρόνηση», η οποία θα πρέπει να βρίσκεται στο επίκεντρο της μετα-νεωτερικής κοινωνικής επιστήμης (Flyvbjerg 2001).

καλό είναι να προσπαθήσουμε να μαντέψουμε το μέλλον, το οποίο σίγουρα θα είναι πιο πολύπλοκο από το παρελθόν» (Hargreaves 2008, βλ. επίσης Brown 1999).

Βιβλιογραφία

Αθανασίου, Α. (2004) «Εθνογραφία στο διαδίκτυο ή το διαδίκτυο ως εθνογραφία: Δυνητική πραγματικότητα και πολιτισμική κριτική» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 115: 49-74.

Brown, D. (1999) *Η δικτατορία στον κυβερνοχώρο. Το τέλος της δημοκρατίας στην εποχή της πληροφορικής*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Castells, M. (1998) *End of Millennium*. Oxford: Blackwell.

Castells, M. (2000) *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.

Castells, M. (2001) *The Internet Galaxy*. Oxford: Oxford University Press.

Δελμούζου, Ε. (2004) «Διαδίκτυο, διάδραση και "ηλεκτρονική δημοκρατία"» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 115: 27-48.

Δεμερτζής, Ν. (2000) «Βιβλιοκριτική: Pierre Levy, Δυνητική Πραγματικότητα. Η φιλοσοφία του πολιτισμού και του κυβερνοχώρου» *Επιστήμη και Κοινωνία* 4: 198-200.

Flyvbjerg, B. (2001) *Making Social Science Matter. Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gibson, W. (1984) *Neuromancer*. New York: Ace.

Hargreaves, I. (2008) «Δημοσιογραφία με κύρος = δημόσιο αγαθό», *ΒΗΜΑ Ιδεών*, 02.05.2008.

Hayles, N. K. (1993) "The seduction of cyberspace". In: V. A. Conley (ed) *Rethinking Technologies*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Levy, P. (1999) *Δυνητική Πραγματικότητα. Η φιλοσοφία του πολιτισμού και του κυβερνοχώρου*. Αθήνα: Κριτική.

Loader, B. D. (1997) *Governance of Cyberspace*. London: Routledge.

Losh, E. (2005) "Virtualpolitik: Obstacles to Building Virtual Communities in Traditional Institutions of Knowledge" *Center for Studies in Higher Education.* Paper CSHE-9-05. URL: http://repositories.cdlib.org/cshe/CSHE-9-05.

Losh, E. (2009) *Virtualpolitik*. MIT Press (forthcoming).

Λέανδρος, Ν. (2000) *Πολιτική Οικονομία των ΜΜΕ*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Malpas, J. (2008) "The Non-Autonomy of the Virtual" *Ubiquity* 9(19).

Μουζέλης, Ν. (2001) *Για έναν εναλλακτικό Τρίτο Δρόμο*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Μπέρνερς Λι, Τ. (2008) «Οι ειδικοί προβλέπουν την εξέλιξη του Διαδικτύου», *Η Καθημερινή*, 06.05.2008.

Slater, D. (2002) "Making Things Real" *Theory, Culture & Society* 19(5/6): 227-245.

Σκαρπέλος, Γ. (1999) *Terra Virtualis. Η κατασκευή του κυβερνοχώρου*. Αθήνα: Νεφέλη.

Τσέκερης, Χ. (2006) «Η Αναστοχαστική Σύλληψη του Κοινωνικού Χώρου» *Intellectum* 1: 83-88.

Tsekeris, C. (2008) **"**Thoughts on the Nature of the Virtual" *Ubiquity* 9(25).

Τσιβάκου, Ι. (1999) «Η ενοχοποίηση της τεχνολογίας», *Το ΒΗΜΑ*, 16.05.1999.

Τσιβάκου, Ι. (2004) «Το αέναο παιχνίδι των διαφορών» *Επιστήμη και Κοινωνία* 12: 249-282.

Vandenberghe, F. (2002) "Reconstructing Humants: A Humanist Critique of Actant-Network Theory" *Theory, Culture & Society* 19(5/6): 51-67.

Woolgar, S. (2002) *Virtual society? Technology, cyberbole, reality*. Oxford: Oxford University Press.